

Anders Ramsay

Från humanistisk kritik till kritik av ekonomin

Att Karl Marx ofta använder uttrycket »kritik« behöver man inte ha läst mer än ett antal titlar med hans författarnamn för att känna till. Det ligger nära till hands att göra det till ett nyckelbegrepp för hela hans livsverk. Men vilken status har kritikbegreppet hos Marx? Kan kritik sägas utgöra den övergripande rubriken på hans verk? Och betyder det alltid samma sak?

Marx verk har i själva verket blivit mer känt under en rad andra beteckningar, som »dialektisk materialism«, »historisk materialism« och »vetenskaplig socialism«, vilka alla har mer

eller mindre förankring, eller ingen alls, i de skrifter han och Friedrich Engels antingen publicerade under sin livstid eller lämnade efter sig. Dessa beteckningar har blivit stadfästa genom den traditionella eller ortodoxa marxismen, eller marxismen i egentlig mening (eller om man så vill »engelsismen«¹), eftersom någon marxism, enligt Marx själv, inte står att finna i hans egna skrifter. Marxismen är en konstruktion som kan härledas till den politiskt framgångsrika Andra internationalen. Utan denna likaså framgångsrika ideologiska konstruktionen och spridningen

1. Jämför Sven-Eric Liedman, »Engelsismen«, i *Fronesis* nr 28 (2008), s. 133–140.

av denna -ism under olika namn genom en internationell politisk organisation hade säkert inte Marx namn och verk haft den oerhörda verkan de haft och ännu har. De traditionella beteckningarna är därutöver inte minst uttryck för att Marx (och Engels) verk betraktas som en enhet och ett uttryck för en allomfattande vetenskaplig världsåskådning. Frågan om kritikbegreppet hos Marx hänger samman med frågan om huruvida Marx verk verkligen utgör en sammanhängande enhet, så som det konstruerats av traditionen, eller om det finns olika brott eller vändningar i författarskapet, vilket skulle ge det en helt annan, mycket mer öppen karaktär.²

Kritikbegreppet har snarast tagits i anspråk av strömningar och enskilda författare som hamnat i opposition mot den traditionella marxismen och dess traditionsbärare i gestalt av marxism-leninismen, beteckningen på den officiella ideologin i Sovjetunionen efter Stalins maktövertagande. Uppfattningen att Marx grundade inte så

mycket en positiv samhällsvetenskap som en kritisk samhällsteori är i dag en vanlig självförståelse för den som vill anknyta till Marx utan att associeras med traditionell marxism.³

Därmed är det inte sagt att det skulle vara självklart att låta »kritik« i stället för någon av de traditionella beteckningarna stå som överrubrik och utgöra nyckeln till Marx verk som helhet. Det vore helt enkelt lika mycket en godtycklig konstruktion och ett sätt att skapa en ny enhet i ett verk som efterhand framstår som alltmer heterogent och ofärdigt. En viktig del av ifrågasättandet av den traditionella konstruktionen av Marx verk som marxism har sedan länge varit att bryta ner denna enhet genom att konstatera olika brott eller vändningar i hans verk. Var och hur man lokaliserat dessa har varierat med författarnas utgångspunkter och med materialläget (det vill säga tillgången till tidigare opublicerade manuskript av Marx), vilket gradvis har förändrats under 1900-talet. Den efterhand vanligaste uppfattningen är att man kan

2. Att Marx verk ska läsas som mer öppet och oavslutat än vad man tidigare gjort framhävs av många författare allteftersom allt fler av hans opublicerade arbeten blir tillgängliga i den nya MEGA-utgåvan. Se till exempel Marcello Musto, »The Rediscovery of Karl Marx«, i *IRSH* volym 52 (2007), s. 477–498; Michael Heinrich, »Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital, and New Insights from the Critical Edition«, i Riccardo Bellofiore och Roberto Fineschi (red.), *Re-reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition* (2009), s. 71–98.

3. Denna uppfattning härrör sannolikt från Max Horkheimer, men i dag är kritisk teori eller kritisk samhällsteori beteckningar som används utan direkt referens till den uppsats där uttrycken användes första gången: Horkheimer, »Traditionelle und kritische Theorie«, i *Zeitschrift für Sozialforschung* volym VI (1937), s. 245–294.

urskilja två avgörande brott. Det ena handlar om den unge Marx våldsamma 1840-talsuppörelser med tidigare positioner i gestalt av kamrater och vapenbröder från kretsen av unghelianer. Det hänför sig till omorienteringar i filosofiska utgångspunkter och politiska hållningar. Det andra handlar om den äldre, mer politiskt tillbakadragne privatforskaren Marx centrala forskningsmässiga genombrott i förhållande till den klassiska politiska ekonomin, framför allt David Ricardos verk.

Beroende på hur man tolkar brotten kan Marx verk indelas i två eller tre perioder.⁴ Den första perioden sträcker sig fram till 1845. Den inkluderar skrifter som demonstrerar Marx och Engels gradvisa orientering från en radikal-liberal position mot

socialismen: »Om judefrågan«, »Kritik av den hegelska statsrätten«, *Den heliga familjen* och *Ekonomisk-filosofiska manuskrift* (Parismanuskripten) med den berömda teorin om avyttrande och förfrämmande, eller alienation, som det kommit att heta via engelskan.⁵ Under den andra perioden, efter brottet 1845 med den humanistiska hållningen i de tidiga ungdomsskrifterna, formulerade Marx, ofta tillsammans med Engels, det som fått heta den materialistiska historieuppfattningen, de tankar om historien, produktionsätt, produktivkrafter, produktionsförhållanden och klasskamp som skulle utgöra kärnan i den traditionella marxismen. Det väldiga manuskrift vi känner som *Den tyska ideologin*, liksom »Tesar om Feuerbach«, *Filosofins elände*, »Lönearbete

4. Vem som faktiskt inför uppdelningen av Marx verk i tre perioder är osäkert. Roman Rosdolsky opererar med en sådan indelning i början av första bandet av *Kapitalets tillkomsthistoria* (1977), s. 15. Rosdolsky, som skrev sitt tvåbandsverk i mitten av 1950-talet, omtalar periodiseringen som om den vore en självklarhet. (En föregångare kan möjligtvis vara Karl Korsch, en av dåtidens främste Marxkännare, som Rosdolsky beundrade och stod i kontakt med.) Han förlägger emellertid övergången från den första till den andra perioden något senare, 1846, än de andra författare som jag här stöder mig på, såsom den danske idéhistorikern Hans-Jørgen Schanz. Se till exempel hans *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomies omfangslogiske status* (1974) och flera senare arbeten. Här är det Althusers datering till 1845 (se nedan) som gäller. Per Månson gör i sina introducerande texter en motsvarande uppdelning i tre perioder, men utan att dra några långtgående slutsatser av den. Han öppnar även för möjligheten att det kan finnas fler teorier i Marx verk. Se hans *Karl Marx. En introduktion* (1993) och »Karl Marx 1818–1883«, i Anders Boglind, Sven Eliaeson och Per Månson, *Kapital, rationalitet och social sammanhållning* (2009).

5. Karl Marx, »Om judefrågan«, i Marx, *Människans frigörelse* (1995), s. 21–55; »Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin«, i Marx och Engels, *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter* (1978), s. 15–129; Marx och Engels, »Den heliga familjen eller Kritik av den kritiska kritiken«, svensk översättning i urval i *Riff-Raff* nr 8 (2006), s. 417–422; Marx, »Ekonomisk-filosofiska manuskrift«, i Marx och Engels, *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter* (1978), s. 145–248.

och kapital« och *Det kommunistiska partiets manifest* hör till denna period.⁶ Det är nu som Marx är som mest intensivt politiskt verksam och hyser störst förhoppningar om radikala samhällsomvälvningar, vilket också kommer till uttryck i hans böcker och artiklar från denna tid.

För Engels, Karl Kautsky och andra teoretiker i arbetarrörelsen var det framför allt denna period som fick leverera material till konstruktionen av marxismen. Historieteorin och uppgörelsen med både idealismen och Feuerbachs antropologi fick ligga till grund för en framstegsoptimism som inte står den samtida liberala motsvarigheten långt efter. Filosofiskt och kunskapsteoretiskt innebar detta en närmast empiristisk betoning av »det sinnliga«, som är svår att skilja från den tidstypiska vetenskapliga positivismen. Marx senare, omfattande arbete med de ekonomiska teorierna, som utmynnade i *Kapitalet*, blir i denna tolkning endast en tillämpning och illustration av den allmänna historieteorin om produktivkrafternas utveckling. Många sentida marxisters svårigheter att få rätsida på teorin i *Kapitalet*, som förutsätter en icke-empirisk nivå som för den rätttagne kommer att

framstå som »idealistisk«, bottenar i att de låst sig vid denna period.

Louis Althusser har gett en av de mest sofistikerade versionerna av det första brottet i Marx utveckling när han tolkar det som ett epistemologiskt brott som ger upphov till en ny vetenskap.⁷ Man kan säga att han på ett sätt hade rätt, när han menar att detta brott födde marxismen i egentlig mening, men på ett annat sätt fel, om man menar att marxismen är en efterhandskonstruktion som baserar sig på denna period. Vad vi ser i skrifterna från andra hälften av 1840-talet är snarast konceptionen, men inte födseln, som inträffar först postumt, ungefär fyrtio år senare. Problemet med Althusserns inflytelserika tolkning är dessutom att han låter det första brottet vara det helt avgörande och ignorerar innebörden av ett andra, senare brott. Därmed hamnar han i en tolkning som på en avgörande punkt (om än inte på alla punkter) står i samklang med den traditionella marxismen: Marx hela tänkande vilar på en historieteori, den historiska materialismen.

Det andra, avgörande brottet i Marx utveckling, inträffar under andra hälften av 1850-talet, som en följd av de intensiva ekonomiska studier som han

6. Marx, »Den tyska ideologin«, svensk översättning i urval i Marx, *Människans frigörelse* (1995), s. 135–197; »Teser om Feuerbach«, i Marx, *Människans frigörelse* (1995), s. 131–133; *Filosofins elände. Svar på Proudbons »Eländets filosofi«* (1981); »Lönearbete och kapital« i Marx och Engels, *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (1975), s. 509–532; Marx och Engels, *Kommunistiska manifestet* (1998).

7. Louis Althusser, *För Marx* (1968); Louis Althusser och Étienne Balibar, *Att läsa Kapitalet*, två band (1970).

företog sedan han slagit sig ner i London. 1857–58 gör Marx en första sammanfattning, avsedd för eget bruk, av sina studier. Dessa manuskript, som för eftervärlden blivit kända som *Grundrisse* (en beteckning bland flera som Marx använde i sina brev, men aldrig avsåg att använda som en titel på ett verk), visar på födseln av något nytt.⁸ I skrifterna från 1840-talet stödjer sig Marx först på Adam Smith, sedan på David Ricardo. Smith utsätts för en filosofisk omtolkning i *Ekonomisk-filosofiska manuskript*. I uppgörelsen med Proudhon i *Filosofins elände* är det Ricardos mer cyniska teori, vilken erkänner den oundvikliga exploateringen av lönearbetarna, som ligger till grund för Marx position. Från och med de stora manuskripten från 1857–58 utarbetar Marx en ny, helt egen position i förhållande till de klassiska ekonomerna, som får sin mest utarbetade, om än inte definitiva framställning i de tre olika utgåvor (två tyska och en fransk) av *Kapitalets* första band som utkommer under Marx livstid.⁹ Positionen är också i flera avseenden ny i förhållande till Marx egna skrifter från 1840-talet. Därmed kan man tala om en tredje period i Marx författarskap, bortom marxismen, för att travestera

Antonio Negri.¹⁰ Det är utan tvivel det viktigaste som hänt i receptionen av Marx verk under 1900-talet, att denna del av hans författarskap skilts ut och betraktats för sig själv, utan omvägar vare sig över de tidiga ungdomsskrifterna eller över historiematerialismen.

Att återigen rubricera Marx verk som helhet under den sammanfattande benämningen kritik vore alltså att på nytt förena detta heterogena verk på ett sätt som skulle påminna om den traditionella tolkningen. De insikter om Marx verk som vinnas med den periodisering jag antytt skulle riskera att gå förlorade. I stället bör dessa insikter användas för att närmare undersöka kritikbegreppet hos Marx.

Om man nu följer den periodisering jag ovan förespråkade, så är det möjligt att hävda att var och en av de tre perioderna även karaktäriseras av olika kritikbegrepp.¹¹ Under den första perioden är kritiken bunden till föreställningen om människans artväsen. Marx övertar här, när han vänder sig från Hegel, Feuerbachs föreställning om människan som ett sinnligt väsen, men utvidgar den genom idén att hon utvecklar sig i historien genom arbetet. Kritiken går då ut på att den omänskliga

8. Marx, *Grundrisse. Ett urval* (2010).

9. Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie* (1867 respektive 1872–1873); *Le Capital* (1872–1875).

10. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx. Lessons on the Grundrisse* (1984).

11. Jämför i det följande Michael Heinrich, »Kritik bei Marx«, i Devi Dumbadze med flera (red.), *Erkenntnis und Kritik. Zeitgenössische Positionen* (2009), samt Heinrichs bidrag i detta nummer.

kapitalistiska verklighet där människan alieneras (i en inversion av Feuerbachs religionskritik) ställs mot människans sanna väsen. Denna kritik kan tolkas i många olika riktningar, psykologiskt, existentiellt och teologiskt, vilket exemplifieras av efterkrigstidens mångfald av humanistiska Marxtolkningar, inspirerade av *Ekonomisk-filosofiska manuskript*. Och om nu människan har ett sant väsen som alieneras genom lönearbetet, varför skulle det inte helt enkelt kunna förverkligas genom en återgång till ett tidigare, mänskligare tillstånd? Eller för den delen genom lönearbetarnas förvandling till självständiga entreprenörer? Alienationsteorin försvinner också från Marx skrifter efter 1844 och återkommer inte i nya former, även om han inte upphör att använda uttryck som *Entfremdung*. Men efter sin död råkade Marx ut för att hans ungdom hann upp honom, när alienationsteorin efter Parismanuskriptens publicering blev allmän egendom. De ansatser han själv aldrig fullföljde ställdes mot det som byggts upp på grundval av andra delar av hans verk. Den humanistiska marxismen var en nog så betydelsefull teoretisk och politisk kritik av den officiella sovjetiska marxismen, men frågan är om den någonsin ställde upp ett radikalt alternativ.

I den andra fasen kan man urskilja minst två slags kritik. Marx har gjort upp med den filosofi som endast tolkat världen och stödjer sig nu på den etablerade vetenskapen. I sin polemik mot Proudhon mobiliserar han och lovordar, i likhet med många samtida socialister, Ricardo för hans insikter i kapitalismen. Hans enda invändning mot Ricardo är att denne inte genomskådar kapitalismen som en historisk form, utan ser den som en naturlig ekonomi. Kritiken stödjer sig här alltså på den etablerade vetenskapens resultat utan att kritisera vetenskapen som sådan.¹² Det skulle bli helt annorlunda i den tredje fasen.

En annan form av kritik i den andra fasen är den som utgår från att den har historien på sin sida. Historien blir till en ohejdbar naturprocess och det som kritiken riktar sig mot är allt som är föråldrat och inte har framtiden för sig. Detta blev kärnan i den marxistiska ortodoxin, men frågan är hur länge Marx egentligen höll fast vid denna historiska determinism. Redan i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* från 1852 presenterar Marx en annan historiemodell. På avstånd från de politiska striderna betraktade nu Marx, som var en ivrig teaterbesökare, historien som ett skådespel, ömsom en fars, ömsom

12. Man kan säga att de nationalekonomer som står bakom och medverkar i den nytkomna antologin, Peter Gerlach (red.), *Nationalekonomi för vänstern. Teori för jämlikhet och välfärd* (2011), i detta avseende står på samma ståndpunkt som Marx gjorde under denna period. Den etablerade vetenskapen ska användas, utan att dess begrepp, metoder eller tillvägagångssätt kritiseras.

en tragedi.¹³ Det kan läsas som en uppgörelse med den tidigare revolutionära optimismen.¹⁴ Historien rymmer oförutsägbara nederlag och bakslag och därmed kan ingen kritik påstå sig ha historien på sin sida.

I den sista fasen utvecklar Marx ett nytt kritikbegrepp. Det är inte olikt Kants i *Kritik av det rena förnuftet*, i den meningen att det handlar om att kritisera en vetenskap, här den klassiska ekonomin, i sin helhet, genom att fastställa dess möjligheter och gränser.¹⁵ Marx arbetar fortsatt med den klassiska ekonomins begreppsapparat. Det paradigmskifte i den ekonomiska teorin till den neoklassiska gränsnytteteorin som inträffar nästan samtidigt med utgivningen av *Kapitalet* lämnar Marx oberörd. Den klassiska ekonomins gränser visar sig för Marx i dess uteblivna frågor. En traditionell läsning uppfattar gärna mervärdeteorin som Marx avgörande upptäckt, men i sig är det inget nytt att hävda att arbetarna är utsugna, det hävdade som sagt redan Ricardo. Ännu mer fundamental är analysen av värdet som sådant. Den klassiska ekonomin har lyckats analysera värdet och värdestorleken, och den har upptäckt dess verkliga innehåll, arbetet. Men den fråga den aldrig ställer är varför arbetet antar formen av värde. Varför,

frågar Marx, antar detta innehåll denna form? Genom denna fråga kan Marx visa på den ekonomins naturalisering som han redan tidigare hävdat gentemot Ricardo, men inte kunnat påvisa, genom att vetenskapen som sådan inte kritiserades.

Svaret på frågan om värdets innehåll kan ges först med den åtskillnad mellan abstrakt och konkret arbete, som Marx fullt utvecklar först i andra upplagan av *Kapitalets* första band. Varorna blir utbytbara inte därför att de innehåller arbete, utan därför att de innehåller abstrakt samhälleligt mänskligt arbete. Produkterna av det privata arbetet kan först i bytet med andra varor visa att de innehåller en del av det samhälleliga arbetet. Varorna måste jämföra sig med andra varors värden och deras enda gemensamma substans, som möjliggör deras värde, är det abstrakta, samhälleliga arbetet. Värdet kan inte heller nöja sig med att uttrycka sig i varornas bytesvärden, utan antar självständig form. Det konkreta uttrycket för denna självständiga form är pengar, vilka i sin tur kan samlas och investeras som kapital. Därmed har de fått en oändlig form och har inte längre några gränser för att växa.

På detta sätt visar Marx att de borgerliga ekonomiska förhållandena inte

13. Marx, *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* (1971).

14. Jämför Hauke Brunkhorst, »Kommentar«, i Karl Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (2007), s. 133ff.

15. Immanuel Kant, *Kritik av det rena förnuftet* (2004).

är naturliga och därmed inte heller oföränderliga. Men för aktörerna i kapitalismen, arbetare såväl som kapitalägare, framstår de som naturliga. Man kan säga att det uppstår en andra natur¹⁶, eller som Marx själv använde ett lån från religionsforskningen och tala om de ekonomiska kategorierna som fetischerade. Fetischer är ting som tillskrivs övernaturliga egenskaper. När tingen blir till varor, det första Marx konstaterar på första sidan av *Kapitalet*, blir de till ting som framstår som om de i sig själva hade egenskaperna att kunna köpas och säljas, vilka de bara kan ha i ett samhälle där arbetet får formen av värde.

Kritiken har därmed gått från att stödja sig på föreställningen om en

sann natur till att kritisera en skenbar natur. Den har gått från att stödja sig på vetenskapens resultat till att fråga hur den kommit fram till dessa resultat. Och den har gått från att stödja sig på ett kvasinaturligt historiskt förlopp till att visa att mänskliga samhällen inte är natur, utan skapade av människor. Kritiken är inte inskränkt till kritik av ojämlig fördelning av rikedomar, det förekommer i alla kända samhällen, utan riktar sig mot den särskilda form som de sociala relationerna antar under kapitalismen.¹⁷ Genom sin kritik öppnar Marx för att samhällsliga förhållanden, eller olika former för församhälleliganden, är skapade av människor och kan förändras av människor.

16. Se Anders Ramsay, »Theodor W. Adorno. Samhället som andra natur«, i Christian Abrahamsson, Fredrik Palm och Sverre Wide (red.), *Sociologik. Tio essäer om socialitet och sambälle* (2011).

17. Jämför Moishe Postone, *Time, Labor and Social Domination. A Reinterpretation of Marx's Critical Theory* (1993), som kanske med större eftertryck än något annat nyare arbete i polemik mot den traditionella marxismen har hävdad kritiken och upphävandet av själva de ekonomiska formerna som kärnan i Marx teori.